

1. A pre-Covid-időszak könyvkiadásának rövid áttekintése az 1945 utáni magyar gyakorlatban

1.1. Bevezetés

A könyvek, de általában az olvasás szerepét, jelentőségét az elmúlt fél században sokszor és sokan megkérdőjelezték már, időnként egészen az „olvasó nép”¹ önfel-számolását, a Gutenberg-galaxis végleges eltűnését vizionálva. Ha lehetőségeinkhez mérten meg szeretnénk érteni a Covid-időszak és a járványügyi korlátozások könyvkiadásra, olvasói-befogadói attitűdökre gyakorolt hatását, át kell tekintenünk a 2019–2021 közötti időszakot megelőző jó néhány évtized tendenciáit, könyvpiaci átalakulásait, torzulásait. Mérlegre kell tennünk azokat a prognózisokat is, amelyek ezen időszakban évtizedes távlatokban bocsátkoztak jóslásokba az olvasási szokások, illetve a különféle társadalmi csoportok olvasási hajlandósága tekintetében. Úgyszin-tén elkezdhető az óvatos felmérése azon – nyilvánvalóan még alakulóban lévő – drasztikus változásoknak, amelyek a keresleti és kínálati, az előállítói és befogadói: magyarul a könyvkiadói és olvasói kapcsolattartás hagyományos formáiban álltak. Kérdés továbbá, hogy a részben a Covid-járvány gerjesztette gazdasági hatások (gazdasági visszaesés, fogyasztói szokások megváltozása, logisztikai és ellátási zavarok, infláció, papírdrágulás stb.) mennyi ideig maradnak velünk, az általuk generált problémák visszafordíthatók-e, vagy a könyvelőállítás és -kereskedelem merőben új formáit kell majd kialakítani. Írásomban ezen szempontok figyelembevételével kísérlem meg bemutatni az MMA Kiadó koronavírus-járvány alatti tevékenységét, a felmerülő nehézségeket és az arra adott válaszokat, kiemelten hangsúlyozva, miszerint kiadónk sok tekintetben speciális helyzete (finanszírozási forma, könyvtípusok, példányszámok stb.) nem teszi alkalmassá arra, hogy a működésében tapasztaltakat globálisan vagy akár csak a magyar könyvpiac vonatkozásában releváns, más kiadói gyakorlatok modellezésére adekvát mércének tekintsük.

1.2. A könyvkiadás jelenkori magyarországi helyzete a művészeti és réteggönyvek kiadása szempontjából

A rendszerváltás utáni könyvkiadói és könyvpiaci gyakorlatot kizárólag az 1945 utáni, az államosítás, az állami felügyelet és kontroll mellett zajló folyamatok vázlatos áttekintésével lehet megérteni. Az 1989-ig fennálló struktúra egy politikailag-ideo-

¹ A kifejezés, aminek könyvbéli említését tíz évvel megelőzően „Olvasó Népért” néven mozgalom is indult. Az *olvasás anatómiája* című kötet fűlszövegében olvasható (*Az olvasás anatómiája*. Szerk. HAJDÚ RÁFIS Gábor – KAMARÁS István, Bp., Gondolat, 1982).

lógiailag meghatározott (legalábbis annak intenzív befolyása alatt álló), ellenben magas szakmai színvonalon és hatékonyan működő könyvkiadási és könyvkereskedelmi struktúra volt. Az állami fenntartás hosszú távú tervezhetőséget, biztonságot jelentett, a jól profilozott kiadók (Helikon, Corvina – művészeti kiadványok, bibliofiliák; Magvető, Szépirodalmi – klasszikus és kortárs magyar irodalom; Európa – világirodalom; Akadémiai – tudományos; Móra – gyermek- és ifjúsági)² nem jelentettek egymásnak konkurenciát, a maiaknál lényegesen magasabb példányszámok eladását tematikusan szervezett médiatámogatás segítette (nem beszélve arról, hogy az olvasás legújabb kori formái [e-könyv, internet] még nem állították megnyerhetetlen versenyhelyzet elé a nyomtatott könyvet). Az ekkori rendszer nyilvánvaló és sosem áhított anomáliái dacára elmondható, hogy az 1989 utáni privatizáció, a könyvpiac vadkapitalista átalakulása rengeteg máig ható probléma forrása lett. A könyvterjesztés kezdeti újrászerveződése jelentős diverzitást eredményezett, ahol a kis családi könyvesboltoktól a közepes méretű bolthálózatokon át a nagy terjesztőkig közel ötszáz szereplőre bővült a piac. Az ezredfordulóra aztán ezek jó része versenyképtelenné vált, a könyveladás volumene áthelyeződött a plázákba, ami az eladott könyvek teljes fogyasztásra értett belső arányait is átrajzolta. Ez az átalakulás, valamint a tény, miszerint a külföldről importált könyvek zöme már nem az igényes, hanem az úgynevezett bestsellerirodalom körébe tartozott, nagyban nehezítette a szépirodalmi, művészeti és rétegkönyvek eladhatóságát. A könyvterjesztői szempontok első helyére az azonnali értékesíthetőség került, így azok a kiadványok, amik nem egy időzített marketingkampány által gerjesztett divat hullámain ültek, lassan kiszorultak a polcokról, hiszen fogyasztásuk bár folyamatosnak, mégis kifejezetten lassúnak, munkaigényesnek bizonyult. Ez a tendencia kiadói oldalról példányszámcsökkentést, a csökkenés pedig a terjesztésbe való bekerülés további nehezülését eredményezte. A tematikus, rétegirodalmat forgalmazó könyvesboltok alacsony száma miatt a kiadók megpróbálnak intenzívebb online jelenléttel kapcsolatba lépni leendő olvasóikkal, de befogadói részről ez nagyfokú tudatosságot, illetve legalább elégséges technológiai felkészültséget feltételez.

További problémákat okoz, hogy a nyugat-európai gyakorlattal szemben, ahol a könyvkereskedők valóban a könyvterjesztés piaci feladatait látják el, a könyvkiadók pedig – egy-két kivételtől eltekintve – nem rendelkeznek saját üzlettel, Magyarországon egy olyan tökekoncentráció jött létre, ami nemcsak a forgalmazás szinte egészét összepontosítja két-három nagy hálózat kezében, de lényegében az összes potens kiadót is idővel felvásárolták, beolvasztották, így gyakorlatilag önellátóvá váltak. Az olyan kis példányszámú, művészeti és egyéb rétegkönyveket előállító kiadókra, mint amilyen a Magyar Művészeti Akadémia kiadója, az MMA Kiadó, gazdasági szempontból egész egyszerűen nincsenek rászorulva, ennek következményeképpen az esetleges együttműködés alkalmával kizárólagos alkupozícióban vannak mind a kötetek regionális elosztása, mind a kihelyezési gyakorlat, mind az árrés meghatározásának kérdésében. Utóbbi azért különösen aggályos, mivel az eredetileg a könyvszakma

² PÉCSI Györgyi: *A könyvkiadás gyakorlata* [előadás]. Elhangzott A művészet közege konferencián 2019. március 11-én a Pesti Vigadóban.

érdekében benyújtott, a könyvek kötött áras forgalmazását célzó törvényjavaslat megszabja, hogy a megjelenés pillanatától számított 365 napon belül a kiadványt kizárólag az azon feltüntetett kiskereskedelmi áron lehet polcra helyezni.³ Ha a nagykereskedői gyakorlat szerinti 50–55%-os árréssel számolunk, világossá válik, hogy az alacsony példányszámban kiadott, folyamatos, ám lassú fogyást mutató – s ezáltal a leglátogatottabb könyvesboltok kínálatából szinte teljesen kiszoruló – réteggönyvek 45–50%-os áron történő átadása sok esetben az előállítás költségeit sem tudja fedezni (különösképpen a jelenlegi nyomdai és papírárak mellett).

Amint látszik, a művészeti és réteggönyvek kiadói a koronavírus-járvány időszaka előtt is meglehetősen nehéz helyzetben voltak. Ezt a pozíciót a pandémia, illetve az azzal összefüggésben hozott korlátozó intézkedések értelemszerűen, ám az adott könyvkiadó sajátos profilja, célközönsége, eladási felületei, társadalmi beágyazottsága és olvasóinak korosztályos meghatározottsága kapcsán különböző módon és mértékben gyengítették.

Következőkben a járvány 2019-es kitörésekor megfogalmazott prognózisok, a befogadói oldalán érzékelhető olvasásszociológiai változások, valamint a globálisan és nemzeti hatáskörben hozott, a kultúra és a könyvszakma eseti támogatására fogantatott intézkedések áttekintésére törekszem, hogy ezek fényében váljon értékelhetővé és tapasztalati alapnyaggá az MMA Kiadó 2020 és 2022 közötti könyvelőállítási és könyvforgalmazási gyakorlata.

1.3. Prognózisok, felmérések, olvasói attitűdváltások

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy – bár évtizedek óta napirenden volt orvosszakmai körökben egy lehetséges világgjárvány kitörésének lehetősége – a teljes globális gazdaságot, így a könyvszakmát és a könyvpiacot is felkészületlenül érte mind a pandémia, mind az arra adandó válaszok sürgőssége. A WHO által megkövetelt protokoll, illetve a nemzeti hatáskörben hozott járványügyi intézkedések eklektikus adaptálása nehezen követhető és kiszámíthatatlan gazdasági és lélektani (!) környezetet eredményezett. Az első pánikreakció, a teljes lezárás után más-más stratégiák bontakoztak ki az emberi élet védelmére és a létfenntartás minimumát biztosító szolgáltatások egyensúly-megteremtésére (ezzel összefüggésben a nem létfontosságú szolgáltatások körébe sorolt kulturális intézmények, könyvesboltok, könyvtárak újrainyitása csak az EU tagállamainál vizsgálva is hónapos különbségeket mutat)⁴. Az időszak szomorú, ám tökéletesen érthető tanulsága: a kultúra – ezen belül a könyvkiadás, könyvértékesítés – nem tartozik az alapvető/létfontosságú szolgáltatások körébe; úgy is fogalmazhatunk, hogy a pandémia a szellemi és mentális egészségmegőrzés vonatkozásában meglehetősen károkat okozott az egyetemes kultúra számára. A kár-

³ *Törvényjavaslat a könyvek árkötöttségéről.*
https://mke.hu/archivum/torvenyjavaslatok/torveny_javaslat_a_konyvek_arkotottsegerol (utolsó letöltés: 2022. 12. 05.)

⁴ https://www.ki.oszk.hu/sites/default/files/hirfajlok/ujranyitas_szoveges_0.pdf (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)

felmérés, a hosszú távú hatások átlátása, az új norma kialakítása még jó ideig várat magára, különösképpen, mivel a részben a pandémia hatására megindult egyéb folyamatok kifutása akár évekig is eltarthat. Ennek ellenére vannak biztató jelek: a *Publishers Weekly* 2021. december 31-i száma összegzőként megállapítja: a The Association of American Publishers jelentése szerint az amerikai könyvesboltok 2021 októberéig 7,12 milliárd dollár értékben adtak el könyveket, ami 40%-os emelkedés az előző, 2020-as esztendő azonos időszakához képest, és jó eséllyel a visszapattanás a járvány előtti 2019-es év hasonló periódusát is felülmúlja majd.⁵ Az emelkedés annak fényében különösen örömteli, hogy már 2020-ban is a vártnál jobban teljesített a könyves szektor, annak ellenére, hogy világszinten érvényes tendenciává vált a személyes találkozások megszüntetése vagy drasztikus korlátozása, a könyvbemutatók, író-olvasó találkozók virtualizálása, online térbe helyezése, valamint a könyvértékesítés webshopokon keresztüli bonyolítása. Utóbbi azért komoly kihívás, mert a könyveladások jelentős része úgynevezett impulzúsvásárlás, amikor is az olvasó a könyvesboltban nézelődve egy számára újdonságként ható, korábban nem ismert kötetet a helyszínen kézbe véve ismer és vesz meg. Ezek többé-kevésbé a magyarországi tapasztalatoknak is megfelelnek. De legalább ennyire érdekes összevetni ezeket a Covid-járvány kitérésekor prognosztizált hatásokkal.

A *Chronicle of Higher Education* felmérésekre alapozva egyszerre összegez és következtetéseket is levon a járvány első hullámának lecsengése után. Emma Pettit, e neves szaklap publicistája befogadói (különösen tanuló), illetve szerzői oldalról is megvizsgálja a pandémia hatásait. Előbbi kapcsán megállapítja: a járvány okozta stressz, a szorongás rontja a koncentrációs képességet, a befogadói élmény, a tudáselsajátítás jelentősen sérül. Szerzői oldalról legproblémásabbnak a visszajelzés szinte teljes hiányát, a születő mű reflektálatlanságát, a személyes találkozásból fakadó megerősítések elmaradásának demotiváló hatását tartja.⁶ Az *Insights by Stanford Business* hasábjain⁷ Martin J. Smith többek között arról beszélgetett Scotty McLennan gazdasági szakemberrel, hogy a karanténban töltött időszak alatt a szépirodalmi alkotások és az olvasás úgy általában alkalmasabb terepe a társas kapcsolataink iránti igény fenntartásának, mint az online kommunikáció és a virtuális közösségek. Az átélhetőség, a szereplőket szinte életre keltő, érzékletes karakterrajzok az elvesztett normalitás, a hiányként megélt közösségi létezés mementóiként szolgálhatnak. Elmondása szerint szépirodalmat nemcsak gazdasági tárgyú előadásain szokott olvasmányként javasolni, de kifejezetten törekszik arra az élet más területein – így a járvánnyal sújtott időszakban – is, hogy a különböző kihívásokat, kríziseket az olvasás figyelemirányító, fókuszáló, lényeglátásra sarkalló erejével kezelje, orvosolja. Példaként a minden szemeszterben feladott Tolsztoj-művet, az *Ivan Iljics halálát* említi, mint a ha-

⁵ *The Publishing Industry Is Still Waiting for the New Normal*. Szerk. MILLIOT, Jim - NAWOTKA. <https://publishersweekly.com/pw/by-topic/industry-news/article/88201-the-publishing-industry-is-still-waiting-for-the-new-normal.html> (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)

⁶ PETTIT, Emma: *Coronavirus Hits Campus*. <https://www.cronicle.com/package/coronavirus-hits-campus/> (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)

⁷ SMITH, Martin J.: *Reading Through the Pandemic*. A Stanford business scholar discusses the literature that can sustain us in a crisis. <https://www.gsb.stanford.edu/insights/reading-trough-pandemic> (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)

lál közelségének átlényegítő, a valódi értékeket felszínre hozó szerepének egyik leg-szebb paraboláját. „Az összes meg nem énekelt hősrre gondolok, akik ellátnak minket élelemmel, becsomagolják és kiszállítják az ebédünket, és az összes nővérre, egészség-ügyi dolgozóra és mentősrre. Gerasim minden nap előveszi Iván ágytálát, és megbirkózik minden fájdalmával, és szívesen segít, és nem fél a haláltól. Nem tartja tehernek a munkáját” – aktualizálja a művet saját élethelyzetünkre.

Más véleményen van Hugo Setzer, az International Publishers Association (IPA, Kiadók Nemzetközi Egyesülete) elnöke, aki nem a valósággal való párhuzamosságok felfedezésének, éppen a kínzó körülményektől való elfordulás legadekvátabb lehetőségeként tartja a könyvet, az olvasást. A pandémia kirobbanásakor, az első karanténintézkedések bevezetésekor az IPA elnöke úgynevezett „olvasásbumm”-ban reménykedett, ami a legnagyobb angol nyelvterületeken végzett mérések szerint ha nem is robbanásszerűen, de valóban bekövetkezett, elég két mértékadó felület (Goodreader, BBC) ez irányú jelentéseit megtekinteni.⁸ Míg előbbi azt emeli ki, hogy az online könyvértékesítés területén – evidens módon – szinte soha nem látott mértékben szárnyal az eladás,⁹ addig utóbbi a megvásárolt kiadványok struktúrájával foglalkozva rögzíti: a szépirodalmi művek eladása harmadával nőtt, míg a gyermekek számára készült oktatási anyagok értékesítési volumene 234%-kal emelkedett.

A kármérséklés sikerként is értékelhető eredményeihez hozzájárultak a szinte minden országban meghirdetett olvasásnépszerűsítő programok, amihez természetesen a könyvtárak is csatlakoztak (a könyvtárak helyzetéről a karantén alatt természetesen külön tanulmányok születtek).¹⁰ Ezekre már csak azért is szükség volt, mert mind a karantén idején, mind az utána készült felmérések tanúsága szerint a látszólag felszabaduló idő ellenére a többség kevesebbet olvasott, mint korábban, ráadásul jellemzően interneten elérhető könyveket és rövidebb szövegeket választott. Választásaikat – ahogy korábban, a felmérések idején is – elsősorban személyes javaslatokkal, valamint Facebook- és YouTube-ajánlásokkal magyarázták, tehát nem az erre hivatott, szakemberek által fenntartott könyvválasztási blogok és folyóiratok inspirálták őket.

⁸ KOZLOWSKY, Michael: *Reading is on the rise during the late stages of the pandemic.* <https://goodreader.com/blog/e-book-news/reading-is-on-the-rise-during-the-late-stages-of-the-pandemic> (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)

Coronavirus: Book sales surge as readers seek escapism and education.

<https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-52048582> (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)

⁹ „A heti eladások júniusban, júliusban és augusztusban (eddig) általában a 2019-es megfelelő hetek feletti trendet mutattak” – írta Noah Genner, a BookNet Canada vezérigazgatója egy friss cikkében. A BookNet minden héten mintegy 2500 könyvesboltból gyűjti össze az eladási adatokat Kanada-szerte, hogy figyelemmel kísérhesse az iparág trendjeit, és racionalizálja az ellátási láncot a kiskereskedők, kiadók és fogyasztók számára.

¹⁰ BÉKÉSNÉ BOGNÁR Noémi Erika – BIRÓ Bettina – BÓDOG András – FEHÉR Miklós – NAGY Andor – VASTAGH Zoltán: *A könyvtárak és a világvárvány hullámai. Gyorsjelentés a magyarországi és a határon túli könyvtárak szolgáltatásairól.*

https://ki.oszk.hu/sites/default/files/hirfajlok/a_konyvtarak_es_a_vilagjarvany_hullamai.pdf (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)

2. A kiadói protokoll kényszerű megváltozása a járványügyi korlátozások ideje alatt

2.1. Az MMA Kiadó bemutatása

A 2018. november 1-jével megalakult, száz százalékban az MMA tulajdonában álló nonprofit kft. a magyarországi könyvkiadói és könyvpiaci megállapítások tekintetében sok esetben kivételes helyzetűnek mondható. A fent már vázolt problémát felismerve, miszerint a művészeti könyvek előállítására és forgalmazására nem rentábilis, a Magyar Művészeti Akadémia először megbízást adott, az utóbbi időben támogatási rendszerben finanszírozza a kiadó tevékenységét. Az MMA Kiadó legfőbb célja a Magyar Művészeti Akadémia és intézményei gondozásában megjelenő könyvek (művészeti könyvek, albumok, katalógusok, konferenciafüzetek, életmű-feldolgozások), CD-k, DVD-k, valamint a *Magyar Művészet* periodikum kiadása, továbbá az MMA által megrendelt életmű-dokumentációk készítése, portréfilmgyártás, videószolgáltatás, valamint a fotó- és videóarchívum gondozása.

Mivel indulásakor az MMA Kiadónak nem volt társadalmi beágyazottsága, az első két évben marketingtevékenységét nem az eladások maximalizálására irányította, hanem a kiadó ismertségének, illetve az MMA széles körű láthatóságának növelésére. Ugyanezen célt szolgálták a könyvheti részvételek, a gyakorlatilag minden kiadványhoz társuló könyvbemutató, kerekasztal-beszélgetés vagy konferencia szervezése, amiken keresztül nem csupán egy születő mű értékesítési felületét kívántuk szélesíteni, hanem közönség-, illetve közösségteremtési szándék is vezérelt minket (évente 50–60 cím megjelenése esetén belátható, hogy az ezekhez kapcsolódó események megszervezése komoly tervezést igényel). Ugyanakkor az említetteken túl még egy fontos indítást is tartottunk az említett találkozók megszervezésére: könyveink jelentős része nem tart számot széles körű érdeklődésre, nem bestseller, ezért meg kell találnunk azokat a kis, sokszor egy-egy intézményhez kötődő közösségeket (Filmes Ház, Mai Manó Ház, FUGA stb.), akik számára szakértő bemutatás keretében interpretálhatjuk kiadványainkat.

Az indulás utáni két évben jellemzően kis, tematikus könyvesboltokban, múzeumi értékesítőhelyeken hoztuk forgalomba könyveinket, majd a cég szűkebb körű ismertsége után mind a marketingtevékenységgel, mind az országos lefedettségű bolt-hálózatokkal (Libri, Lira & Lant), valamint webes értékesítési láncokkal (Pult, Bookline) a kiadó és az anyaintézmény társadalmiasítása felé vettük az irányt.

Ezt a tudatos építkezést szakította meg a világjárvány, aminek gyakorlati szempontjait, illetve a rájuk adott válaszokat alább részletezem.

2.2. Kézirat-előállítás

Az MMA Kiadó gyakorlatában jellemzően nem kész kéziratokat fogadunk be, hanem a Magyar Művészeti Akadémia tagozatainak javaslata szerint kérünk fel szerzőket egy-egy téma, korszak, illetve alkotóművész, akadémikus életművének feldolgozá-

sára. Tehát már a kézirat-előállítás folyamata is intenzív konzultációt igényel a szerző és szerkesztője, a szerző és lektora között. Kiadványaink többségének elkészítése lehetetlen lenne a szakkönyvtárakkal, közgyűjteményekkel és más intézményekkel történő együttműködés nélkül. Ezek többsége a járvány idején vagy teljesen bezárt és szüneteltette szolgáltatásait, vagy egy ügyeleti nappal és erősen korlátozott online rendelkezésre állással szolgálta ki a kéréseket. Leálltak a katalogizálások, a digitálizálások; a közlési jogok beszerzése, de természetesen a helyszíni adatgyűjtés, kutatás is jóformán teljesen ellehetetlenült.

Ezzel párhuzamosan a szerzőkkel történő kapcsolattartás is problémásabbá vált, teljesen világos, hogy az online érintkezés legfejlettebb formái sem tudják kiváltani a személyes egyeztetéseket. Mivel szerzőink egy része jelentős ragaszkodást mutatott az általa megszokott, úgynevezett hagyományosabb könyvkészítési eljárások irányába (diktálás, hanganyag gépeltetése, nyomtatott, papíralapú korrekció stb.), ezek mozgatása, sokszorosítása, célba juttatása – főként vidéki vagy határon túli résztvevők esetében – nehezítette és jelentősen lassította a munkát.

A könyvkiadói jelenlét korlátozása miatt a belső munkafolyamatok is akadoztak, a jelentős adminisztrációs apparátus (jogi osztály, pénzügyi osztály, marketingosztály) működése is lelassult. Ugyanígy körülményesebb volt a külső munkatársakkal, fordítókkal, nyelvi és szaklektorokkal, korrektorokkal, tördelőkkel történő együttműködés.

Összegezve a kézirat-előállítás terén tapasztalt változásokat, a következmények: projektek elhúzódása, egyes könyvtervek meghúsolása, munkafolyamatok torlódása.

2.3. Könyvelőállítás

A kézirat mint szöveges és képi elemekből összeálló, végső tartalmi egység a könyvtervező, a tördelő alkotása révén válik virtuális könyvtestté, azaz az ő munkája során alakul ki az a forma, ami alkalmas a nyomdai megvalósításra, a könyvvé válásra. Az MMA Kiadó két kiváló műszaki szerkesztője végzi az éves címek tördelésének 70–75%-át, de részben a munkafolyamatok feltorlódása, részben kapacitáshiány, illetve speciális szerzői kérések okán foglalkoztatunk más kollégákat is, több esetben Szép Magyar Könyv-díjazottakat is (Bárd Johanna – *Győri Balett 40*, Sára Sándor; Vincze Judit – *Valaki útravált...*; Király Gábor – *Barokk freskófestészet Magyarországon II.*). A könyvtervezés folyamatába a kiadói gyakorlat szerint bevonjuk a reprezentatív képes albumok szerzőjét, valamint a művészt, akinek képzőművészeti alkotásait, fotográfiáit hivatott bemutatni a kötet. Ez, nagy részük veszélyeztetettsége miatt, gyakorlatilag lehetetlenné vált.

Legalább ekkora nehézségeket okozott a nyomdával való – egyébként bejártott és alapesetben gördülékeny – kapcsolattartás megváltozott körülményekhez történő igazítása. A bevezetett korlátozások következtében szinte lehetlenné vált a máskor szokásos helyszíni egyeztetés, a színprofilok beállítása, a képek finomhangolása, a proofok megtekintése, a gépindítás felügyelete. A személyes találkozások limitálása miatt a szerzők, képszerkesztők, tördelők sem tudtak maradéktalanul részt venni a folyamatokban, ami egyébiránt a minőségi végeredmény egyik garanciája lenne.

A könyvelőállítás folyamatát azonban nemcsak lokális (a magyar rendelkezések a kiadót és a nyomdát is érintő) következmények, hanem globális anomáliák is nehezítették. A légi és tengeri szállítás drasztikus visszaesése lényegében felszámolta azokat a bejáratott papírellátási láncokat, amik kiszolgálták Európát a zömében kínai áruval. Az ellátás akadozása hamar akut papírhiánnyá változott, a különböző papírtípusok és kiemelten a borítókhoz használt keménytábla csak ritkán és korlátozott számban állt rendelkezésre. Így többször csak részszállítással, harminc-negyven példányonként érkeztek meg a könyveink (több esetben a leadást követően három-négy hónappal). Ez a kiadó működését biztosító speciális finanszírozási rendszerben komoly adminisztrációs kihívásokat jelentett (a megrendelt kötetek szállítólevelén csak a teljes példányszám szerepelhet, se kevesebb, se több), továbbá a könyvesboltok ellátása, valamint az online forgalom kielégítése is nehézségekbe ütközött.

Szintén gondot jelentett, hogy ha volt is rendelhető papír, annak az ára elképesztő ütemben változott,¹¹ a drágulás sok esetben az igény bejelentése és a szállítás ideje között is drasztikusan jelentkezett; ennek következményeit a hazai papíripari szereplők is megérezték. „A Nyomda- és Papíripari Szövetség – miután több tagvállalatától is olyan jelzést kapott, hogy azok ellátási gondokkal küzdenek – először online konferenciát tartott az érintettek részvételével, majd bekérte a papír-nagykereskedők helyzetjelentését, és nemzetközi szervezetén keresztül is tájékozódott az európai tapasztalatokról. Ezt követően október 14-én hivatalos állásfoglalást adott ki tagvállalatainak a »magyarországi nyomdai felhasználású papíralapanyag-ellátási nehézségeiről«.”¹²

Ezen tendenciák alól az MMA Kiadó sem tudta teljes mértékben kivonni magát, még akkor sem, ha a sajátos finanszírozási forma biztos háttérrel jelent, a nonprofit gazdálkodás pedig az árképzésben nyújt lehetőséget a kiadványok ár-érték arányának maximalizálására (egyes reprezentatív presztízskönyveink kiskereskedelmi ára alig haladja meg a nyomdaköltséget). Ennek a vállalásnak a veszélye abban rejlik, hogy a nyomdák – érthető és méltányolható módon – az árajánlatokat már érvényességi idő nélkül adják ki, ezzel szinte teljesen tervezhetetlenné téve a korábban már említett árszabályozási kööttségek biztonságos használatát.

Összegezve a könyvelőállítás terén tapasztalt változásokat, a következmények: egyes könyvtípusok (keménytáblás, 4+4 színes nyomás) időszakos befagyasztása, prolongálása, projektek elhúzódása, megvalósulások drasztikus csúszása, előállítás ár (önköltség) gyakori növekedése, kiskereskedelmi árnövekmény.

2.4. Könyvkereskedelem

A KSH és az MKKE különféle statisztikai nem kellően cizelláltak ahhoz, hogy könyvtípusonként, értékesítési felületekre bontva tudjunk információt szerezni a járvány-

¹¹ A cellulóz tonnánkénti ára 2019 decemberében 820 dollár volt, míg 2021 szeptemberében 1340 dollár a norexco.com kimutatása szerint (az oldal 2022 májusában egyébként 1420,3 dollárt mutat). A forint euró és dollár vonatkozásában mutatott gyengülése honi viszonylatban további gondokat okoz.

¹² JANDÓ Zoltán: „A háború óta nem volt ilyen káosz” – Újabb fontos hazai ágazat állt fejre. <https://g7.hu/vallalat/20211027/a-haboru-ota-nem-volt-ilyen-kaosz-ujabb-fontos-hazai-agazat-all-fejre/> (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)

időszak könyveladási változásaival kapcsolatban, ezért a globális számok mögött leginkább a kiadók személyes beszámolóira, az egymás közötti informális tapasztalatcserére hagyatkozhatunk e kérdésben. Egyfelől kirajzolódik egy olyan mintázat, miszerint – természetsszerűleg és sajnálatosan – az igényes rétegkönyvek, művészeti kiadványok szenvedték el a legkomolyabb visszaesést, másfelől az oktatási anyagok, gyermekkönyvek és bestsellerek sínylették meg legkevésbé az időszakot (ni több: előbbi kettő a webes értékesítési felületeken még előrelépést is produkált).¹³ A kivételesnek tűnő helyzetet magyarázza, hogy hosszú évek óta dinamikus nő a gyermek- és ifjúsági könyvek népszerűsége, amit a szektor képviselői azzal is magyaráznak, hogy Magyarországon élő kultúrája van az esti könyvforgatásnak, a szülők és nagyszülők meseolvasásának. A Móra Könyvkiadó kiadói és üzemeltetési vezetője, Vas Katalin elmondta, évi árbevételük, amit a hazai gyermekkönyvpiac megkerülhetetlen szereplőjeként realizálnak, másfél milliárd forint. Dr. Gál Katalin, a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének elnöke elmondása szerint az **évi 50–55 milliárd forint árbevételű hazai könyvkiadás átlagosan 30%-át teszik ki a gyermek- és ifjúsági könyvek.**¹⁴ Az ifjúsági könyveket (is) forgalmazó kiadók egyöntetűen arról számoltak be, hogy a pandémia kapcsán hozott korlátozó intézkedések bevezetése után nagyobb hangsúlyt fektettek az online értékesítésre, aminek folyamánként rövid időn belül 20%-kal növelni is tudták értékesítési volumenüket. Ehhez – mármint a webes forgalom ilyen mértékű fokozásához – azonban egyértelműen szükség van egy társadalmi beágyazottságra, a széles körű ismertségnek egy akár generációk óta tartó meglétére. Az online vásárlás bizalmi kérdés, ráadásul nagyfokú tudatosságot feltételez, korosztályosan az arra való hajlandóság meglehetősen diverz. A társadalmi beágyazottsággal nem rendelkező, a generációs távlatokkal nem bíró kiadók a leghatékonyabb és legcélzottabb marketinggel sem tudják ellensúlyozni e hátrányukat. Az MMA Kiadó hirdetési gyakorlata egyébként sem az értékesítési volumen maximalizálását, hanem a cég és rajta keresztül az anyaintézmény – Magyar Művészeti Akadémia – ismertségének, a berkein belül zajló tevékenységek láthatóvá tételének kulminálását célozza. Ettől függetlenül, miközben a kiadók többségének bolti kereskedelmi forgalma 55–60%-kal visszaesett, addig az MMA Kiadó jelentős előrelépést tudott elérni e téren. A különös helyzetnek egyszerű a megfejtése:

¹³ „A 72 éve működő Móra Könyvkiadó üzemeltetési vezetője, Vas Katalin a portálnak elmondta, a Covid-járványban erősítették az online kereskedelmet, a webshop forgalma azonnal ugrott 20 százalékot, és később is nőtt. A járvány alatt online könyvbemutatókat is tartottak. 2021 tavaszán több gyerekkönyvkiadó összefogott, és »HUBBY – Gyerekkönyv Fesztivál« néven online fesztivált is tartott. Vas Katalin elmondása szerint több tényező is sújtja a könyvkiadást, erősen megráglant a papír – bizonyos esetekben duplájukra is emelkedtek az árak –, és az árfolyamok változása mellett a szállítási költségek is jelentősen megnövekedtek. Ürögdi András, a Pagony ügyvezetője szerint szintén virágzik a gyerekkönyvkiadás, de hozzátette, a gyerekkönyvek kiadásának százalékos robbanása annak is a következménye, hogy a könyvpiac egészének mérete csökken. Szerinte 2022 nagyon kritikus lesz az egész könyvkiadás számára. Kizártnak tartja, hogy meg lehetne úszni áremelés nélkül, a költségek nem fognak visszatérni az egy évvel ezelőtti szintre. Ezzel együtt is szerinte itthon a gyerekkönyvnek komoly jövője van: nálunk nagyon erős a kultúrája annak, hogy a szülő olvas a gyerekeknek.” (INFOSTART: *Háborúban áll egymással a papírdragulás és a gyerekkönyvek reneszánsza*. <https://infostart.hu/kultura/2022/05/13/haboruban-all-egymással-a-papirdragulas-es-a-gyerekkonyvek-reneszansza#> [utolsó letöltés: 2022. 06. 22.]

¹⁴ HAJDU László: *Komoly áremelés jöhet a hazai könyvesboltokban: kritikus év lehet 2022*. <https://www.penzcentrum.hu/vasarlas/20220513/komoly-aremeles-johet-a-hazai-konyvesboltokban-kritikus-ev-lehet-2022-1124827?fbclid=IwAR2grZ620IONxkmtS5cFWE3ac4nQHnrmUcNEXB0bcODE-2Jyv12z7Ozr0o#> (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)

a 2018-ban elindult értékesítési tevékenység, ami alapvetően a kis, tematikus könyvesboltokon keresztül történt, éppen 2019 végére ért el arra a szintre, hogy címeinkkel meg tudtunk jelenni az országos bolthálózatok kínálatában (a fent már röviden vázolt kihelyezési gyakorlat, illetve az 55%-os forgalmazói árrés alkalmazása mellett). A 2020-as évben tehát a le- és bezárások ellenére kereskedelmi tevékenységünk dinamikája miatt növelni tudtuk eladásainkat, hiszen az országos bolthálózatokba való bekerülés a hónapos leállások ellenére is jelentősebb fogyást tudott eredményezni, mint a korábbi, kizárólag kis könyvesboltokon keresztül történő forgalmazás. Eme részsiker ellenére más területen, azaz (a könyvesboltokon rendezvények és könyvbemutatók hiányában) az online kereskedelembe nem sikerült szintet lépni, ennek legfőbb oka a már fent szinten taglalt vásárlói tudatosság mellett közönségünk életkori meghatározottsága, illetve az MMA Kiadó egyelőre még épülőben lévő, alacsony társadalmi beágyazottsága.

Összegezve a könyvkereskedelem terén tapasztalt változásokat, a következmények: összeladásaink minimális növekedése, ami a tendenciáktól függetlenül a „békeidőre” tervezett előrelépéshez képest értelemszerűen csalódást keltő.

2.5. Marketing, utógondozás, könyvbemutatók

Ahogy ezt már fent is rögzítettem, az MMA Kiadó fennállása szűk öt esztendeje alatt nem tudott még saját, könnyen aktivizálható és mobilizálható olvasóközönseget építeni, amely nemcsak egyes kötetek vagy sorozatok, hanem a teljes kínálat iránt érdeklődve folyamatosan figyelemmel kísérné munkásságunkat. Ennek eklatáns példája, hogy míg anyaintézményünk, a Magyar Művészeti Akadémia a Facebook/Meta közösségi oldalon több mint 25 500 követővel rendelkezik, addig a kiadó mindössze szűk, 1500 fős tábor tudhat magáénak, ráadásul az általunk posztolt eseményeket, rendezvényeket ennél is sokkal kevesebben, átlagosan tíz-tizenöten kedvelik. Ezeket a számokat a fokozott ráutaltság időszakában, a karanténidőszakban sem tudtuk érdemben növelni. Szintén a korlátozott elérés okán fontos számunkra a különböző folyóiratokkal, a kulturális újságírókkal való folyamatos együttműködés, recenziós példányok postázása, recenziók megírásának ösztönzése, valamint az olyan kulturális intézményekkel történő együttműködés, akik bírnak olyan élő közösséggel, akik a hozzájuk szervezett eseményeken szívesen megjelennek, de ugyanezen alkalomra egy másik, számukra idegen helyszínre nem mennek el. Kiváló példa erre SzeKFÜ András filmtörténész *Így filmeztünk* című sorozatának¹⁵ eddig megjelent három darabja, amelynek első két részét a Ráday utcai Filmes Házban mutattuk be hatalmas érdeklődés, telt ház mellett, míg harmadik részét a Budapesti Klasszikus Film Maraton keretén belül a Francia Intézetben, a könyv jelentőségéhez és a meghívottak illusztris névsorához mérten igen szerény látogatottsággal.

¹⁵ SZEKFÜ András: *Így filmeztünk. Válogatás fél évszázad filmes interjúiból*. Bp., MMA Kiadó, 2018.; SZEKFÜ András: *Így filmeztünk 2. Válogatás fél évszázad filmes interjúiból*. Bp., MMA Kiadó, 2019.; SZEKFÜ András: *Így filmeztünk 3. Jancsó és köre*. Bp., MMA Kiadó, 2021.

Ugyanezen okból igyekszünk az elsősorban lokális érdeklődésre számot tartó köteteket azokban a közösségekben bemutatni a nagyközönségnek, legyen szó vidéki vagy határon túli helyszínekről, amelyekben többletjelentéssel bírhat a kiadvány. A Kóti Árpád debreceni színművészeiről szóló könyvet¹⁶ a debreceni Csokonai Színházban, Schrammel Imre képzőművész albumát¹⁷ az életmű-kiállításának otthont adó szombathelyi múzeumban, Varga Zoltánnak a kecskeméti animációs film történetét átfogó monográfiáját¹⁸ a KAFF-on, azaz a Kecskeméti Animációs Filmfesztiválon ismertettük meg az érdeklődőkkel, természetesen a sor még hosszan folytatható. A Magyar Művészeti Akadémiához kötődő alkotók között szép számmal akadnak határon túliak, az ő életművüket feldolgozó kiadványok debütálását is – lehetőségeinkhez mérten – igyekszünk szűkebb pátriájukban megszervezni. Így került sor a Mács József-monográfia¹⁹ és Gál Sándor válogatott verseinek²⁰ felvidéki bemutatójára, Szilágyi István regényének²¹ és a Tamási Áron-album²² kolozsvári meghívására a Kolozsvári Ünnepi Könyvhétre.

Az elmondottakból következik, hogy az MMA Kiadó számára kiemelten fontos könyveinek utógondozása, a virtuális tér helyett a valódi, közösséget építő terekben bemutatni és népszerűsíteni kiadványait. Ettől a lehetőségtől, illetve az ehhez hasonló alkalmaktól (kiállítás megnyitók, tematikus estek, konferenciák stb.) fosztott meg minket teljesen a koronavírus-járvány. Ennek legjobb példája a Plugor Sándor erdélyi grafikus-képzőművészeiről készült album, amihez egy pályázat keretében kampányt, illetve kiállítást is kellett szerveznünk a Pesti Vigadó kiállítótermében. A kötet bemutatója és a kiállítás megnyitója éppen 2020. február 26-án, néhány nappal az országos lezárások előtt került megrendezésre, így a közel másfél éves előkészületek után szinte azonnal alkalmazkodnunk kellett az új helyzethez: elsők között (talán elsőként) forgattunk le virtuális tárlatbejárást, illetve töltöttünk fel az internetre videóformátumban könyvismertetőt, kedvcsináló lapozgatót.

Ezt a vonalat folytatva készülő könyveinkről – könyvbemutatók és egyéb, offline prezentációs lehetőség híján – 2020 tavaszától rövid lapozgatókat forgattunk, illetve rögzítettünk és közzétettünk a YouTube-on egy rövidebb, egyperces és egy hosszabb, átlagosan 5–8 perces könyvismertetőt a szerzők, szakértők, szerkesztők bevonásával. A tapasztalat itt is az volt, hogy ezen megoldások az elérést dinamizáló hirdetési lehetőségek ellenére sem tudták kiváltani a személyes találkozásokra alapozó könyvbemutatókat (20 ezer feletti elérés esetén is hatalmas volt a meddőszórás, a többség csak néhány másodpercig nézte a videókat, mielőtt továbbnavigált volna).

¹⁶ BAKÓ Imre: *Kóti Árpád*. Bp., MMA Kiadó, 2019.

¹⁷ Schrammel Imre. Szerk. WEHNER Tibor, Bp., MMA Kiadó, 2021.

¹⁸ VARGA Zoltán: *A kecskeméti animációs film*. Bp., MMA Kiadó, 2019.

¹⁹ MIHÁLYI MOLNÁR László: *Mács József*. Bp., MMA Kiadó, 2022.

²⁰ GÁL Sándor: *Csilagromok*. Válogatott versek, Bp., MMA Kiadó, 2022.

²¹ SZILÁGYI István: *Agancsbozót*. Bp., MMA Kiadó, 2022.

²² CS. NAGY Ibolya – A. SZABÓ Magda (szerk.): *Tamási Áron*. Bp., MMA Kiadó, 2021.

3. A járványügyi korlátozásokat követő időszak konklúziói

3.1. A tervezési táv lerövidülése

A koronavírus-időszak egyik legjellemzőbb tünete a kiadói munkák tervezhetetlensége volt mind a könyvek megvalósulása, mind a megvalósulás pontos ideje és költsége tekintetében. Egy könyvkiadó számára kiemelten fontos lenne a minimum három évre történő előretekintés, hiszen a munkák ütemezése, a kampányok tervezése, a bemutatókhoz kapcsolódó rendezvények megszervezése, a helyszínek lefoglalása csak ilyenformán kivitelezhető biztonsággal. Az utóbbi időszak tanulságai alapján a tervet plasztikusabban értelmezzük, és bizonyos párhuzamosságok szükségszerű beépítésével pótlólistákat, kiegészítőlistákat alkalmazunk, amik között – beleértve a hagyományosan alkalmazott éves gyártási tervet is – átjárási lehetőséget építünk ki, reagálva egy-egy könyvprojekt kapcsán felmerülő nehezítő körülményekre (csak egyetlen releváns példa: a Covid-időszakban prolongált épületfelújítások, freskórestaurálások miatt azok fotózása is eltolódott, így a *Barokk freskófestészet Magyarországon 2021-re tervezett része* nem tudott időben elkészülni).

3.2. Irodai jelenlét, home office

A járvány idején természetesen az MMA Kiadó is az érvényes protokoll szerint járt el, azaz dolgozóinak otthoni munkavégzést rendelt el, részlegenként (és egyben szobánként) egy-egy fő ügyeleti-jelenléti munkavégzése mellett. Egyes munkafolyamatok (szerkesztés, korrektúra, lektorálás) természetesen távmunkában is azonos hatékonysággal végezhető, ugyanakkor számtalan olyan, folyamatos és személyes egyeztetést igénylő szegmens (szövegegyeztetés, képszerkesztés, tördelés) létezik, amely lényegesen körülményesebben kivitelezhető. A járványügyi korlátozások megszűnése után tehát a kiadó visszatért a hagyományos jelenléti munkavégzésre, heti egy nap home office biztosítása mellett.

3.3. Könyvbemutatók, rendezvények

Érezhetően hatalmas várakozás övezte az újbóli jelenléti rendezvényszervezést olvasói részről, a kezdeti óvatosság mellett is észlelhető volt a személyes találkozások iránti igény. Ennek ellenére azt a döntést hoztuk, miszerint a járvány előtti „egy cím, egy bemutató” elvet racionalizálva könyveinket a megjelenés érvényességi idején belül, de tematikusan csoportosítva, tömbösítve mutatjuk be a nagyközönségnek. Erre példa a *Pars pro toto*, a közelmúlt jelentős nemzetközi filozófiai-esztétikai munkáinak magyar nyelvű sorozata, ahol a fél év termését²³ egymást követő, szakértői

²³ NUSSBAUM, Martha C.: *Költői igazságszolgáltatás*. Ford. PÁPAY György, Bp., MMA Kiadó, 2021.; PATOČKA, Jan: *Platón és Európa*. Ford. VARGA György, Bp., MMA Kiadó, 2021.; MARKOWSKI, Michał Paweł: *A kíváncsiság anatómiája*. Ford. SZATHMÁRY István, Bp., MMA Kiadó, 2021.; SZTYEPANJAN, Karen: *Shakespeare, Bahytin és Dosztojevszkij*. Ford. GYURKY Kata, Bp., MMA Kiadó, 2022.

kerekasztal-beszélgetés keretében dolgoztuk fel, illetve az évad felütéseként 2022 februárjában rendezett, a karantén alatt kiadott iparművészeti és tervezőművészeti kiadványok összevont bemutatója a Pesti Vigadó Makovecz-termében. Döntés született arról is, hogy az Ünnepi Könyvhét mellett 2022-től részt veszünk a Budapesti Nemzetközi Könyvfesztiválon, a Kolozsvári Ünnepi Könyvhéten, illetve a Győri Könyvszalomon is, továbbá szélesítve a személyesen megszólított, reménybeli olvasók körét.

4. Összegzés

Az MMA Kiadó nem profitorientált, nem a könyvpiacról élő szereplője a magyar könyves életnek, ezért a járványügyi intézkedések kapcsán bekövetkezett értékesítési visszaesés gazdasági értelemben nem rengette meg a céget. Célunk továbbra sem lehet más, mint igényes réteggökönyvekkel jelen lenni a magyar kulturális életben, és a megváltozott környezetben is a legmagasabb nivójú, küllemében és tartalmában is színvonalas, ugyanakkor a legjobb ár-érték arányú köteteket tárni az olvasók elé.

Irodalomjegyzék

- *A kibontakozás útjai: szolgáltatások és újirányítási tervek a világ könyvtáraiban.* https://www.ki.oszk.hu/sites/default/files/hirfajlok/ujiranyitas_szoveges_0.pdf (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)
- *Az olvasás anatómiája.* Szerk. HAJDÚ RÁFIS Gábor – KAMARÁS István, Bp., Gondolat, 1982.
- BAKÓ Imre: *Kóti Árpád.* Bp., MMA Kiadó, 2019.
- BÉKESINÉ BOGNÁR Noémi Erika – BIRÓ Bettina – BÓDOG András – FEHÉR Miklós – NAGY Andor – VASTAGH Zoltán: *A könyvtárak és a világjárvány hullámai. Gyorsjelentés a magyarországi és a határon túli könyvtárak szolgáltatásairól.* https://ki.oszk.hu/sites/default/files/hirfajlok/a_konyvtarak_es_a_vilagjarvany_hullamai.pdf (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)
- *Coronavirus: Book sales surge as readers seek escapism and education.* <https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-52048582> (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)
- CS. NAGY Ibolya – A. SZABÓ Magda (szerk.): *Tamási Áron.* Bp., MMA Kiadó, 2021.
- GÁL Sándor: *Csillagromok.* Válogatott versek, Bp., MMA Kiadó, 2022.
- HAJDÚ László: *Komoly dremelés jöhet a hazai könyvesboltokban: kritikus év lehet 2022.* <https://www.penzentrum.hu/vasarlas/20220513/komoly-aremeles-johet-a-hazai-konyvesboltokban-kritikus-ev-lehet-2022-1124827?fbclid=IwAR2grZ620IONxkmt55cFWE3ac4nQHnrmPucNEXB0bcODE-2Jyv12z70zr0o0#> (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)
- INFOSTART: *Háborúban áll egymással a papírdrugulás és a gyerekkönyvek reneszánsza.* <https://infostart.hu/kultura/2022/05/13/haboruban-all-egymással-a-papirdrugulas-es-a-gyerekkonyvek-reneszansza#> [utolsó letöltés: 2022. 06. 22.]
- JANDÓ Zoltán: *„A háború óta nem volt ilyen káosz” – újabb fontos hazai ágazat állt fejre.* <https://g7.hu/vallalat/20211027/a-haboru-ota-nem-volt-ilyen-kaosz-ujabb-fontos-hazai-agazat-all-fejre/> (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)
- KÖZLOWSKY, Michael: *Reading is on the rise during the late stages of the pandemic.* <https://goodreader.com/blog/e-book-news/reading-is-on-the-rise-during-the-late-stages-of-the-pandemic> (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)
- MÁRKOWSKI, Michał: *A kíváncsiság anatómiája.* Ford. SZATHMÁRY István, Bp., MMA Kiadó, 2021.
- MIHÁLYI MOLNÁR László: *Mács József.* Bp., MMA Kiadó, 2022.
- NUSSBAUM, Martha C.: *Költői igazságszolgáltatás.* Ford. PÁPÁY György, Bp., MMA Kiadó, 2021.
- PATÓCKA, Jan: *Platón és Európa.* Ford. VARGA György, Bp., MMA Kiadó, 2021.
- PÉCSI Györgyi: *A könyvkiadás gyakorlata* [előadás]. Elhangzott A művészet közege konferencián 2019. március 11-én a Pesti Vigadóban.
- PETTIT, Emma: *Coronavirus Hits Campus.* <https://www.cronicle.com/package/coronavirus-hits-campus/> (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)
- Schrammel Imre. Szerk. WEHNER Tibor, Bp., MMA Kiadó, 2021.

- SMITH, Martin J.: *Reading Through the Pandemic. A Stanford business scholar discusses the literature that can sustain us in a crisis.* <https://www.gsb.stanford.edu/insights/reading-trough-pandemic> (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)
- SZEKFÜ András: *Így filmeztünk 2. Válogatás fél évszázad filmes interjűiből.* Bp., MMA Kiadó, 2019.
- SZEKFÜ András: *Így filmeztünk 3. Jancsó és köre.* Bp., MMA Kiadó, 2021.
- SZEKFÜ András: *Így filmeztünk. Válogatás fél évszázad filmes interjűiből.* Bp., MMA Kiadó, 2018.
- SZILÁGYI István: *Agancsbozót.* Bp., MMA Kiadó, 2022.
- SZTYEPANJAN, Karen: *Shakespeare, Bahtyin és Dosztojevszkij.* Ford. GYÜRKY Kata, Bp., MMA Kiadó, 2022.
- *The Publishing Industry Is Still Waiting for the New Normal.* Szerk. MILLIOT, Jim - NAWOTKA. <https://publishersweekly.com/pw/by-topic/industry-news/article/88201-the-publishing-industry-is-still-waiting-for-the-new-normal.html> (utolsó letöltés: 2022. 06. 22.)
- *Törvényjavaslat a könyvek árkötöttségéről.* https://mkke.hu/archivum/torvenyjavaslatok/torveny_javaslat_a_konyvek_arkotottsegerol (utolsó letöltés: 2022. 12. 05.)
- VARGA Zoltán: *A kecskeméti animációs film.* Bp., MMA Kiadó, 2019.